

С. О. Добржанський

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
(м. Чернівці, Україна), dobrserg2128@gmail.com

**МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ:
СТАТИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті проаналізовано особливості розвитку міст Правобережної України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Основна увага акцентована на порівняльному аналізі статистичних даних щодо чисельності та структури населення, наявності житлової і транспортної інфраструктури тощо. Доведено, що на першому місці за всіма показниками перебували губернські центри (Київ, Кам'янець-Подільський, Житомир). Разом із тим, повітові міста, залежно від конкретного параметру, диференціювалися на різні групи. Суттєві відмінності соціально-економічного розвитку пояснені впливом комплексу факторів: наявністю і часом проведення залізниці, наближеністю до губернських центрів та торгових шляхів, господарською і природною специфікою регіону, історичними особливостями. Констатовано, що Правобережжя вирізнялося відносно невеликою кількістю міст, які за багатьма показниками поступалися, наприклад, південноукраїнським полісам.

Ключові слова: місто, перепис, інфраструктура, населення, комунікація, залізниця.

S. O. Dobrzhanskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Associate professor, Department of the History of Ukraine,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), dobrserg2128@gmail.com

**CITIES OF THE RIGHT BANK OF UKRAINE:
STATISTICS AND FEATURES OF DEVELOPMENT
(SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURIES)**

Abstract

The article analyzed the features of urban development of Right-Bank Ukraine in the second half of XIXth — early XXth century. The basic attention was

accented on the comparative analysis of statistical data, on the quantity and the structure of the population, availability of residential and transport infrastructure and so on. It was proved that on the first place by all indicators were the provincial centers (Kyiv, Kamianets-Podilskyi, Zhytomyr). At the same time the county towns, depending on the particular parameter, was differentiated on various groups. The essential differences in social and economic development were explained by the influence of several factors: the presence and the time of railroad holding, the proximity to the provincial centers and trade routes, economic and natural specific of region, historical features. It was noted that the Right-bank Ukraine was characterised by the relatively small number of cities which by the many indicators were inferior to, for example, polis of South Ukrainian.

Keywords: *city, census, infrastructure, population, communication, railroad.*

На сьогоднішній день міста є основним рушієм політичного та соціально-економічного розвитку України, домінують в демографічному й культурно-освітньому відношеннях. Однак така ситуація властива для нашої держави лише протягом останніх півстоліття. Переважання міського населення над сільським вперше зафіксовано під час перепису 1970 р. В умовах подальшого стрімкого зростання цього кількісного та якісного розриву, особливо після здобуття незалежності України, набуває актуальності дослідження історичних процесів, пов'язаних із розвитком міст у попередні періоди. В окресленому контексті запропоновані хронологічні рамки (друга половина XIX — початок XX ст.) важливі тим, що саме протягом цього часу відбувалися модернізаційні зміни, які на багато десятиліть вперед обумовили формування потужних промислових урбанізаційних центрів, започаткували господарську спеціалізацію полісів, концентрацію в них окремих виробничих потужностей.

Вітчизняна історична наука за останні десятиліття збагатилася низкою спеціалізованих досліджень, присвячених містам та губерніям Правобережної України, окремим векторам їх суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку в пореформений період (А. Гуменюк, С. Єсюнін, А. Задорожнюк і О. Реєнт, О. Прищеп, А. Седляр, Н. Шкільнюк та ін.)¹.

¹ *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992. — 240 с.; *Єсюнін С.М.* Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія. — Хмельницький: Мельник А.А., 2015. — 335 с.; *Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 270 с.; *Прищеп О.П.* Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — 258 с.; *Седляр А.* Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — 20 с.; *Шкільнюк Н.М.* Міста Волинської губернії у другій половині

Утім, метою представленого дослідження є створення порівняльно-історичної картини, яка б комплексно відобразила ключові особливості та тенденції. Джерельна база студії сформована статистичними даними переписів (Всеросійського 1897 р., Київського одноденного 1874 р.), щорічниками Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, матеріалами тогочасної періодики тощо.

Специфіку політичного розвитку міст Правобережної України протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. визначав загальноімперський курс, у першу чергу, міська реформа 1870 р. та особливості і терміни її запровадження. У цьому відношенні для регіону була властива досить повільна та обережна практична апробація. Таке зволікання варто пов'язувати із урядовим побоюванням можливого домінування поляків у новообраних місцевих органах влади. Ця теза підтверджується неодноразовими випадками скасування результатів виборів. Винятком був лише Київ, у якому перша кампанія, згідно з новим “Міським положенням”, відбулася в тому ж 1870 р. Натомість, наприклад, Житомир отримав вибори лише у 1877 р., Дубно, Бердичів і Дубовець — у 1882 р.² У Подільській губернії введення нового “Положення” відбулося в чотири етапи: 1) 1878 р. — у Могилеві, Кам'янці, Балті, Новій Ушиці; 2) 1880 р. — Вінниці, Проскурові, Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, Хмільнику, Ольгополі, Сальниці; 3) 1881 р. — Старій Ушиці, Барі; 4) 1882 р. — Вербовці³.

За кількісними показниками чисельність міст на Правобережній Україні залишалася практично незмінною протягом всього пореформеного періоду. Так, станом на 1904 р. у регіоні було лише 42 міста (3 губернські, 33 повітові, 6 заштатних), не враховуючи більш, ніж 10-ти тисячні поселення та містечка без самоврядного управління (18) (див. табл. 1). Кількість останніх, із меншими демографічними показниками, перевищувала 300, однак така розрідженість мала значення лише для загальної статистики розвитку дрібної промисловості.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. найчисленнішими містами Правобережжя були:

1) у Волинській губернії — Житомир (65,9 тис. осіб), Рівне (24,57 тис. осіб), Кременець (17,7 тис. осіб), Новоград-Волинський (16,9 тис. осіб),

ХІХ — на початку ХХ ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Тернопіль, 2017. — 19 с.

² Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 3-е. — Т. II (1882). — № 1230. — СПб., 1886. — С. 460.

³ *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский губерн. стат. комитет. — Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. — С. 306.

Старокостянтинів (16,38 тис. осіб), Луцьк (15,8 тис. осіб); решта налічували менше 15 тис. жителів⁴;

2) Київській — Київ (247,7 тис. осіб), Бердичів (53,35 тис. осіб), Умань (31 тис. осіб), Черкаси (29,6 тис. осіб), Сквиря (17,96 тис. осіб), Звенигородка (16,9 тис. осіб) та ін.⁵;

3) Подільській — Кам'янець-Подільський (35,9 тис. осіб), Вінниця (30,56 тис. осіб), Балта (23,36 тис. осіб), Проскурів (22,85 тис. осіб), Могилів (22,3 тис. осіб) тощо⁶.

Питома вага міського населення була досить низькою і у відсотковому відношенні складала: на Волині — 7,82%, Київщині — 12,9% (у тому числі частка Києва — 6,96%), Поділлі — 7,35%. Відносно репрезентативним є розподіл жителів за лінгвістичними параметрами. Частка українськомовних міщан була більшою в Подільській губернії — 32,5% від загального числа, дещо меншою — в Київській — 28,17%, і лише 19,7% у Волинській (загалом по регіону — 27,06%). У межах всього Правобережжя домінувало єврейське населення — 39,7%, менше — російсько- (25,12%) і польськомовне (5,5%). Наведені цифри пояснюються особливостями історичного розвитку краю (попереднє перебування у складі Речі Посполитої), специфікою імперської політики (штучне стимулювання збільшення кількості вихідців із російських регіонів, наявність смуги осілости) та традиційним проживанням українського народу в сільській місцевості.

З кінця XIX ст. вагомим чинником прискорення урбанізаційних процесів у будь-якому населеному пункті була наявність залізниці. З негативної сторони за цим показником в регіоні виділявся Кам'янець-Подільський. Залізничне сполучення до міста почало будуватися лише з 1909 р., а регулярний рух розпочався у 1913 р. До початку революційних подій 1917 р. губернський центр вже був достатньо інтегрований до навколишньої системи залізниць, однак концесіонери Російської імперії обговорювали можливі способи транспортного з'єднання із Західною Україною та Балканами, що мало, передусім, політичне підґрунтя. У 1910 р. тутешня газета “Подолія” писала з приводу побудови єдиної залізничної магістралі від Адріатичного моря до столиць: “Будівництво цього шляху, який, крім того, перетне біля Старокостянтинова запроєктований “Індійський шлях” (про нього так багато нині розмов: Варшава–Дубно–Старокостянтинів–Умань–Джанкой–Керч–Батум–Тегеран), для нашого краю матиме величезне значення. Всі товари, які раніше йшли в Центральну Росію зі Середземного моря через Чорне й Одесу,

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. — [Вып.] VIII: Волынская губерния. — СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. — С. 1.

⁵ Там же. — [Вып.] XVI: Киевская губерния. — С. 1

⁶ Там же. — [Вып.] XXII: Подольская губерния. — С. 1.

підуть напряду через Румунію і далі по Росії: Кам'янець — Проскурів — Шепетівка — Новоград-Волинський — Жлобин — Петербург⁷. Ці плани не вдалося реалізувати у зв'язку з початком Першої світової війни, а пізніше — революційних подій, коли на першому плані перебували проблеми зовсім іншого порядку.

Таблиця 1

Міста Правобережної України (станом на 1904 р.)

Губернія	Загальна кількість		Перелік міст
	губернські / повітові	Заштатні	
Волинська	1/11	–	Житомир
			Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів
Київська	1/11	–	Київ
			Бердичів, Васильків, Звенигородка, Канів, Липовець, Радомишль, Сквиря, Тараща, Умань, Черкаси, Чигирин
Подільська	1/11	6	Кам'янець-Подільський
			Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Нова Ушиця, Ольгопіль, Проскурів, Ямпіль
			Бар, Вербовець, Жмеринка, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник

Господарська спеціалізація Правобережжя стала одним із чинників слабкості місцевої промисловості у містах регіону. Ще з часів Речі Посполитої тут існували величезні польські латифундії, а після приєднання до Російської імперії поміщицьке землеволодіння стало переважати в ще більш гігантських масштабах. “Росіяни, ставши земельними магнатами, прагнули якомога швидше мати зиск від своїх господарств і немовби змагалися з польським панством у накопиченні багатств, будівництві пишних палаців з картинними галереями, в облаштуванні оазисних парків та розтринькуванні своїх прибутків за кордоном — у Парижі, Ніцці, Монте-Карло тощо” — констатують сучасні історики О. Реєнт та О. Сердюк⁸. Зважаючи на це, міська фабрично-

⁷ Цит. за: Будзей О. Запізнілий Кам'янець-Подільський // Подолянин. — 21 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/8073>

⁸ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 16.

заводська промисловість, за окремими винятками, не була настільки розвинутою як у Катеринославській, Харківській чи Херсонській губерніях. У середині 1880-х рр. в Кам'янці-Подільському діяло лише 18 підприємств. Серед них: “пивоварний завод 1, тютюнова фабрика 1, ватна 1, шкіряних установ 4, установ мінеральних вод 2, типографій 2, фотографій 2”. Все міське господарство Поділля мало аналогічну спеціалізацію. Крім названих галузей доцільно згадати окремі потужності цегельної промисловості (Проскурів), мідно-чавунної (Вінниця, Гайсин), борошномельної (Брацлав), фарбової (Бар). Тогочасні статистично-довідкові видання по відношенню до окремих повітових центрів вказували “жодного промислового значення не має” або “ні заводів, ні фабрик у місті не існує” (Нова Ушиця, Ямпіль)⁹.

У 1904 р. за показниками зайнятості робітників на Правобережжі лідирувала Деміївка (2,13 тис. осіб), Черкаси (1,66 тис. осіб) та Сміла (1,36 тис. осіб). Всі вони належали до Київської губернії і наведена статистика пояснюється наближеністю до центру генерал-губернаторства (у першому випадку) або статусом основних центрів цукрової промисловості (інші два приклади). Деміївка не вирізнялася наявністю потужного виробництва, однак була суто пролетарським районом, який забезпечував Київ робітничими кадрами. Розвитку Черкас багато в чому сприяли навколишні маєтки (наприклад, Мошногородищенський — понад 40 тис. дес.) та побудова у 1876 р. залізниці. В м. Сміла та навколо неї розташовувалися земельні володіння графів Бобринських (а, відповідно, і промислові потужності), загальна площа яких становила понад 44 тис. дес. Подекуди наявність панських маєтків ставала вирішальним фактором при виборі напрямку залізниці, визначала необхідність у побудові заводів та прокладанні телефонної лінії і т. д. Саме такими характеристиками вирізнялися містечка Мошни та Городище Черкаського повіту Київської губернії. В останньому з 1886 р. працювала метеорологічна станція, а з наступного 1887 р. почалося прокладання телефонної лінії. З цієї метою було навіть замовлено апарати шведської фірми “L. M. Ericsson”¹⁰. Для порівняння, на початку XX ст. по всьому Правобережжю телефон був лише в губернських центрах та Луцьку, Рівному, Бердичеві, Деміївці.

Фінансове становище також характеризувалося нерівномірністю, навіть на прикладі найбільших міст. За рівнем витрат на першому місці знаходився Київ (понад 3 млн руб.), показники якого майже у 8 разів перевищували Житомир (0,393 млн руб.) та у 17,6 разів — Кам'янець-Подільський

⁹ Гульдман В.К. Указ. соч. — С. 332–333, 338, 350, 358, 368, 374, 384.

¹⁰ Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашевой, Киевской губ., Черкасского уезда при местечках Мошни и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. С планом имения, 3 листами диаграмм, 14 таблицами и отдельным приложением 21 исполнительного проекта построек и сооружений. — К., 1896. — С. 62.

(0,17 млн руб.). При цьому останнє місто обійшли навіть Бердичів (188 тис. руб.) і Черкаси (176,4 тис. руб.), дещо наблизилася — Вінниця (111 тис. руб.). Звичайно, в даному випадку доцільно брати до уваги чисельність населення, однак тут теж простежувалася невідповідність. Так, у Києві на одного жителя витрачалося 9,5 руб., Житомирі — 4,4 руб., Кам'янці-Подільському — 4,3 руб., Черкасах — 5,1 руб. Такі відносно високі, в масштабах регіону, витрати бюджету поєднувалися із заборгованістю всіх перерахованих міст. Її розмір для Києва становив 2,7 млн руб., Житомира — 0,47 млн руб., Кам'янця-Подільського — 0,21 млн руб., Черкас — 0,093 млн руб.¹¹ Варто уточнити, що ці дані демонструють постійну тенденцію на початку ХХ ст., оскільки наприкінці ХІХ ст. динаміка була іншою. Так, за 1885–1887 рр. витрати Кам'янця-Подільського перевищували прибутки лише на 7,4 тис. руб. За цей період по губернії найкраща ситуація була у Вінниці — +19,26 тис. руб., найгірша — у Могилеві (–17,6 тис. руб.)¹².

Таблиця 2

Чисельність населення міст Правобережжя (станом на 1904 р.)¹³

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
Місто	Населення (тис. осіб)	Місто	Населення (тис. осіб)	Місто	Населення (тис. осіб)
Житомир	88,43	Київ	320,53	Кам'янець-Подільський	40,13
Володимир-Волинський	12,55	Бердичів	65,86	Балта	25,62
Дубно	15,7	Васильків	19	Брацлав	10,2
Заслав	14,3	Звенигородка	19,4	Вінниця	35,98
Ковель	21,8	Канів	9,24	Гайсин	11,14
Кременець	18,05	Липовець	10,22	Летичів	9,13
Луцьк	20,23	Радомишль	12,33	Літин	10,42
Новоград-Волинський	19,4	Сквира	22,75	Могилів	26,75
Овруч	8,48	Тараща	12,5	Нова Ушиця	6,9
Острог	16,26	Умань	37,6	Ольгопіль	10,05
Рівне	34,32	Черкаси	34,76	Проскурів	27,63
Старо-костянтинів	24,46	Чигирин	10,8	Ямпіль	6,43
Загалом	≈294	Загалом	≈575	Загалом	≈220,4

Наведені у таблиці дані, з одного боку, підтверджують думку про те, що губернські міста Правобережної України за всіма показниками, в тому числі

¹¹ Города России / Центр. стат. ком. МВД. — СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906–1914. — 2 т. — [Т. 1]: Города России в 1904 году. — 1906. — С. 156–157.

¹² Гульдман В.К. Указ. соч. — С. 317.

¹³ Города России. — [Т. 1]. — С. 94.

й демографічними, суттєво переважали інші населені пункти, а з іншого, демонструють наявність помітного кількісного контрасту між повітовими центрами, навіть в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Зокрема, різниця між найбільшим і найменшим полісом на Волині — понад 4 рази, Київщині — понад 7 разів, Поділля — понад 5 разів. Полярність ще більше зростає, якщо взяти до уваги статистику таких безповітових та приватновласницьких міст як: Біла Церква — 54,27 тис. осіб, Тульчин — 23,25 тис. осіб, Сміла — 21,1 тис. осіб, Бар — 18,2 тис. осіб, Чорнобиль — 17,98 тис. осіб та ін. Тим не менш, цифри засвідчують, що в сільській місцевості Правобережжя продовжувало проживати значно більше населення. Із урахуванням поданих у таблиці населених пунктів, а також безповітових та приватновласницьких, відсоток міських та сільських жителів становив: у Волинській губернії — 7,5% та 92,5%, Київській — 12,5% та 87,5%, Подільській — 7% та 93%. Для порівняння, в інших українських регіонах у містах проживало: 11% у Катеринославській губ., 9,6% — Полтавській, 14,8% — Таврійській, 14,3% — Харківській, 27,7% — Херсонській, 8,7% — Чернігівській¹⁴. Відтак, варто констатувати, що Волинь та Поділля займали останні місця, а демографічні показники Києва покращували статистику тутешньої губернії.

За етнічними характеристиками у вказаний період виділялися міста з найменшою кількістю російського — Тульчин (24,9% від загальної чисельності) і Бердичів (16,2%), та єврейського населення — Рівне (8%) і Ямпіль (>1%), переважанням єврейського — той же таки Бердичів (78%), і польського — Жмеринка (45%)¹⁵. Втім, ці дані віддзеркалюють офіційну статистику Міністерства внутрішніх справ (без виокремлення українців), тому, в умовах боротьби із польським впливом у регіоні та дискримінаційної політики щодо євреїв, є досить суб'єктивними.

Порівняльний аналіз житлових умов демонструє найвищу густоту населення в Києві та Кам'янці-Подільському, де на одну особу припадало 29,6 і 35,1 квадратних сажнів* території відповідно. У найбільшому місті регіону — Києві, середні показники кількості проживаючих в одній житловій будівлі склали 23 людини. Більша скупченість була лише в Луцьку — 23,2 особи. Особливості природної зони більшої частини Правобережної України та історичні соціально-економічні умови розвитку обумовили переважання дерев'яних будинків. Навіть у губернських центрах їх відсоток був досить великим — 79% для Житомира та 69% для Києва. Єдине місто у якому домінували кам'яні будівлі — Кам'янець-Подільський (67%), а для Сміли,

¹⁴ Ежегодник России. 1904 г. (год первый). — СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1905. — С. 52–67.

¹⁵ Города России. — [Т. 1]. — С. 146.

* 1 сажень ≈ 2,13 метра.

Жмеринки, Дубна та Проскурова ця цифра коливалася від 42% до 33%. Залізні дахи були найбільше розповсюджені в київських передмістях Деміївці та Солом'янці (97%), Ямполі (66%), Білій Церкві (74%), Луцьку (57%)¹⁶.

На початку ХХ ст. слабким розвитком міської інфраструктури вирізнялися Ольгопіль та Ямпіль, які взагалі не мали брукованих вулиць, 10% або менше від загальної протяжності шляхів їх мали Летичів, Заслав, Брацлав, Овруч. На перших місцях за відповідними показниками перебували Дубно — 70,6%, Звенигородка — 65,9%, Кам'янець-Подільський — 64,4%, Житомир — 46,1%. Дані по Києву відсутні, однак відомо, що бруковані вулиці почали з'являтися в місті ще з 1842 р., а з 1861 р. тут навіть функціонував спеціальний Комітет брукування кам'яних мостових. Одноденний перепис 2 березня 1874 р. зафіксував наявність більше третини брукованих вулиць¹⁷. Про високий рівень розвитку Києва в цьому відношенні свідчить той факт, що у 1910 р. було надано дозвіл на купівлю 1 тис. квадратних сажнів гранітних кубиків¹⁸. Подібно до цього, місто лідирувало за показником використання газового та електричного освітлення. Про мінімальне використання останнього виду енергії можна говорити лише по відношенню до Житомира та Бердичева. Загалом же, більш-менш прийнятне вуличне освітлення (без урахування названих міст та Кам'янця-Подільського, який активно використовував традиційні ліхтарі) мали Кременець, Острог, Овруч, Радомишль, Рівне, Старокостянтинів¹⁹. На основі цих даних можна зробити висновок про те, що на початку ХХ ст. за статистичними показниками лише губернські центри Правобережної України вирізнялися належним впорядкуванням і освітленням вулиць. Повітові міста, не кажучи вже про невеличкі містечка та поселення, не справляли враження населених пунктів епохи поступового впровадження електричних технологій.

Неоднозначною була ситуація з медичним обслуговуванням населення. Зокрема, якщо Канів — це єдине на той час місто регіону, яке не мало міської, земської чи приватної лікарні з стаціонарними ліжками, то в Деміївці функціонувала заклад, що обслуговував винятково робітників. Це пролетарське передмістя з другої половини ХІХ ст. розвивалося досить швидко: у 1874 р. в ньому проживало понад 10 тис. осіб та розміщувалося більше 500 житлових будівель, а вже у 1904 р. — 16,34 тис. та 1,33 тис. відповідно²⁰. У інших містах кількість жителів на одне лікарняне ліжко була

¹⁶ Города России. — [Т. 1]. — С. 147.

¹⁷ Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в ХІХ–ХХ ст. (продовження) // Архіви України. — 2009. — № 3/4. — С. 48.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 661, спр. 234, арк. 2–7.

¹⁹ Города России. — [Т. 1]. — С. 148.

²⁰ Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и

досить різною: від 164 осіб у Кам'янці-Подільському до 292 — у Ямполі. Чисельність та віддаленість від губернського центру були визначальними факторами наявності медичного персоналу. Якщо у Києві, Кам'янці-Подільському та Житомирі один лікар припадав на 701, 1175 та 3175 жителів, то у Барі — на більш, ніж 9 тис. осіб, Рівному — 16,85 тис.

За рівнем розвитку транспортної та комунікаційної мережі на першому місці перебував Київ, де функціонували трамвайний рух, телеграф та найбільше проживало користувачів телефоном (1 абонент на кожні 182 жителі). Натомість такі повітові центри як Літин, Ушиця, Ямпіль не мали навіть візників. Аналіз цін на продукти першої необхідності дозволяє виділити декілька найдорожчих (Київ, Черкаси, Умань) і найдешевших міст (Кам'янець-Подільський, Житомир, Овруч)²¹. Щоправда, варто констатувати, що для різних районів одного населеного пункту були характерні суттєві розбіжності, особливо в межах губернських центрів, їх околиць.

Окреслити загальні тенденції у розвитку міст Правобережної України за досліджуваній період (до Початку першої світової війни, коли частина регіону стала ареною бойових дій, а інша — прифронтовою зоною) дозволяє доповнення фактологічного матеріалу статистичними даними за 1914 р. Так, у цей час в губернських центрах проживало: в Києві — 520,5 тис. осіб, Житомирі — 90,7 тис. осіб, Кам'янці-Подільському — 49,94 тис. осіб²². Динаміка зростання чисельності населення за 1897–1914 рр. у процентному відношенні була наступною: 110%, 138% та 139% відповідно. Втім, у такому форматі вони не відображають наростання розриву між Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з іншого: якщо у 1897 р. населення першого було більшим у 3,75 та 6,9 рази за інші вказані, то в 1914 р. ці цифри зросли до 5,7 та 10,4 разів.

Таким чином, розвиток міст Правобережної України в другій половині XIX — на початку XX ст. був досить неодномірним. Домінуючі позиції за всіма показниками (політичним статутом, економічними та демографічними параметрами) займали губернські центри, серед яких лідирував Київ. Навіть без урахування околиць Деміївки та Солом'янки він суттєво випереджав інші населені пункти. Здатність Кам'янця-Подільського конкурувати навіть з Вінницею суттєво обмежувалася відсутністю залізниці. Серед інших, у переліку повітових центрів доцільно виділити Бердичів, Умань, Черкаси, Рівне. Загалом, у соціально-економічному житті Правобережжя міста відігравали

разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. — С. 3, 276.

²¹ Города России. — [Т. 1]. — С. 149, 152.

²² Ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый) / Центральный статистический комитет МВД. — Пг.: Тип. Штаба Петроградского военного округа, 1915. — С. 135.

досить незначну роль, що пояснюється комплексом чинників інфраструктурного, політичного та демографічного характеру.

REFERENCES

1. Budzei, O. (2014, October 21). Zapoznalyi Kam'ianets-Podilskyi. *Podolianyn — Podolian*. Retrieved from: <http://podolyanin.com.ua/history/8073> [in Ukrainian].
2. Filipchenko, M. E. (1896). *Mosnogorodischenskoe imenie E.A. Balashevoy, Kievskoy gub., Cherkasskogo uezda pri mestechkah Moshnyi i Gorodische. Opisanie imeniya, organizatsiya i vedenie hozyaystva. S planom imeniya, 3 listami diagramm, 14 tablitsami i otdelnyim prilozheniem 21 ispolnitelnogo proekta postroek i sooruzheniy*. Kyiv. [in Russian].
3. Guldman, V. K. (1889). *Podolskaya guberniya. Opyit geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya*. Kamenets-Podolskiy: Tip. Podolskogo gubernskogo pravleniya. [in Russian].
4. Humeniuk, A. O. (1992). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XIX st.* [The Cities of the Right bank of Ukraine] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Pryshchepa, O. P. (2010). *Mista Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Rivne: PP DM. [in Ukrainian].
6. Sedliar, A. (2009). *Sotsialno-ekonomichna diialnist orhaniv miskoho samovriaduvannia na Volyni ta Podilli (1892–1918 rr.)* [Socioeconomic activity of the institutions of local governing on the lands of Volyn and Podillya (years 1892–1918)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Shkilniuk, N. M. (2017). *Mista Volynskoi hubernii u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: sotsialna struktura, administratyvnyi ta ekonomichni aspekty* [The towns of Volhynian Governorate in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries: social structure, administrative and economic aspects] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ternopil. [in Ukrainian].
8. Sliudikova, T. (2009). Zabudova i blahoustrij m. Kyieva v XIX–XX st. (prodovzhennia). *Arkhivy Ukrainy — Archives of Ukraine*, 3/4, 47–65. [in Ukrainian].
9. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Silke hospodarstvo Ukrainy I svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Yesiunin, S. M. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.* Khmelnytskyi: Melnyk A. A. [in Ukrainian].
11. Zadorozhniuk, A. B., & Reient, O. P. (2008). *Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podilskoi hubernii kintsia XIX — pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].